

Aleksandar DURMAN

O GEOSTRATEŠKOM POLOŽAJU SISCIE

UDK 903 (497.13) »639«
904 - 908/997.13 »652«

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna i antička arheologija
Oeuvre scientifique originale
Archéologie préhistorique et antique
Primljeno: 1992.12.15.
Reçu:

Aleksandar Durman
HR-41000 Zagreb, Hrvatska,
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta,
Salajeva 3

There was a time when Siscia was one of the sovereign cities of the world. She was a bulwark against barbarians, an emporium of commerce, a seat of emperors, a mother of martyrs, a gathering point for Roman-Christian Saga.

Sir Artur J. Evans (1971:65)

Otvorenost Siscije uvjetovana je prije svega njezinim izuzetnim komunikacijskim položajem uz korito plavne Save. Čvorište tradicionalnih veza Panonije i Dalmacije u rimsko se vrijeme širi u lepezu cesta, istodobno obuhvaćajući i Savu, Kupu, Unu, Sanu i Japru u ključnu prometnu transverzalu gospodarstva Siscije.

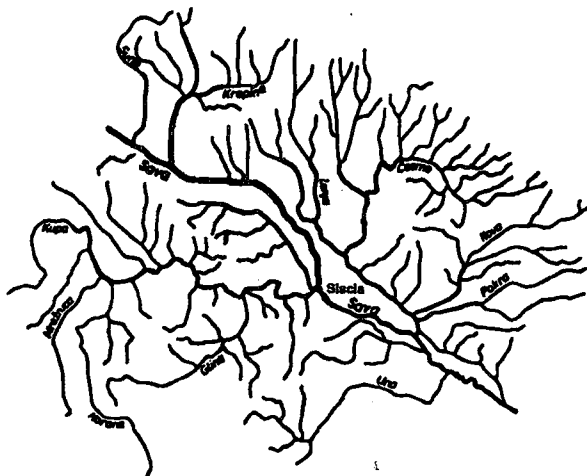
Izuzetna uloga Siska u prošlosti vezana je za njegov, premda naoko običan, ipak osebujan položaj. Koji su razlozi tome da na razmjerno malenom prostoru nikne značajno središte već, kako u ovom času možemo reći, početkom prvog tisućljeća pr. Kr. i nastavi život do danas? Jesu li tri rijeke koje ga čvrsto opasuju, a neki ih antički pisci

nisu mogli ni prebrojiti pa govore "mnoge", bile njegova prednost u obrambenom smislu ili je tu grad nastao iz nekog važnijeg razloga?

Smješten je na jugozapadu Panonske nizine, na Savi koja upravo od Siska nizvodno formalno predstavlja i južnu granicu Panonije. Prava je dvadeset i pet kilometara južnije od Save gdje se počinju uzdizati brežuljci koji prelaze u brda, a ubrzo i u planine. Ovaj goroviti kraj u geografskom smislu odvajamo od prostrane nizine Panonije i nazivat ćemo ga - u antičkom smislu - Dalmacija. Upravo kod Siska, od ušća Kupe, Sava počinje mijenjati svoj tok i prelazi iz smjera pretežno sjever-jug u smjer istok-zapad. U geografskom smislu na ovom mjestu Panonija napušta korito Save kao granicu i nastavlja duž obale Kupe dalje prema zapadu. Tako je razmeđa između Dalmacije i Panonije zapadno od Siska Kupa, a istočno od nje Sava. U porječju Kupe stvarna se granica mogla protezati od Petrove preko Zrinske gore, te skretati južno do sjeveroistočnih obronaka Kozare koja je već u zaleđu Save.

Te su dvije suprotstavljene regije u gospodarskom smislu komplementarne i za rimske vlasti 11. pr. Kr. objedinjene u zajedničku provinciju Ilirik.¹ Razumljivo je da se gospodarska razmjena odvijala od mnogo ranijih vremena već ustaljenim komunikacijama koje su Rimljani samo usavršili. Kolik je bio značaj Siska u antičko vrijeme govori i čitava lepeza cesta koja je kroz njega prolazila: u smjeru Emona - Akvileja (Aquileia) ; za Petovij (Poetovio); preko Moslavačke gore na istok za Mursu s odvojkom za Sirmij (Sirmium); za Seniju (prema *Itinerarium Antonini*, nadalje It. Ant.) , te preko Banije i Servicija (Servitium) za Sirmij s odvojkom od Servicija za Salonu (prema *Tabula Peutingeriana*, nadalje Tabula).²

Velika gustoća cesta govori više u prilog tranzitnom značaju Siska negoli refugijalnom karakteru njegova položaja. Raspraviti ćemo o tome u nešto širem kontekstu, prije svega s obzirom na porječje Save.

Niske obale Save uzvodno i nizvodno od Siska, s brojnim retencijama u prirodnim udubljenjima, uzrokovale su velike probleme u naseljavanju ovoga prostora i mogućim komunikacijama. "U Sjeverozapdanoj (Središnjoj) Hrvatskoj najveća je koncentracija tekućica na površini kopna i najrasprostranjenija mreža rijeka u Hrvatskoj. Gustoćom i gotovo radijalnim razmještajem svojih pritoka određuje Sava optimalno primjer koncentričnog otjecanja vode što daje kraju specifičan i osebujan reljefni izgled."³ Velike vode Save oduvijek su ugrožavale naselja u blizini toka nizvodno od Krškog gdje Sava ulazi iz vapnenačko dolomitne zone i počinje teći otvorenom ravnicom.⁴ Sava iz gotovo tipično planinske rijeke počinje naglo usporavati svoj tijek što je jasno vidljivo iz tabele S. Šterca⁵ o prosječnom padu porječja izraženog u m/km.

Radeče	6,55 m/km
Čatež	5,09 m/km
Zagreb	3,75 m/km
Rugvica	3,56 m/km

To ne samo da pospješuje plavljenje Turopolja i Lonjskog polja već uvjetuje da "nizvodno od Rugvice u dolini Save prema Sisku gruboklastične stijene (šljunci s pijescima) prelaze u sitne pijeske prašinate strukture s glinenim proslojcima".⁶

Zbog usporenog tijeka materijal koji rijeka nosi nagomilava se, pa je zbog njegove akumulacije prostor oko korita znatno viši od zaobalja što se jasno može vidjeti iz priloženog poprečnog presjeka toka Save.

Presjek korita Save (prema Štercu, 1979) sl. 2
Cross-section of the Sava bed (acc. Šterc, 1979) fig. 2

Budući da su obale Save do pet metara više od okoline, ne bi nas smio začuditi podatak da desna obala ne prima niti jednu pritoku od Lučkoga do Kupe u Sisku, a lijeva od Vugrova potoka kod Resnika sve do ušća Lonje, tridesetak kilometara nizvodno od Siska. Tako se može ustvrditi da u dužini od 70 kilometara zračne linije Sava ne prima ni jednu pritoku. Paralelno s desnom obalom Save cijelim svojim tijekom proteže se Odra koja skuplja sve pritoke iz desnog savskog priobalja, a tek se neposredno prije Siska ulijeva u Kupu da bi se zajednički probile u Savu. Lonja, u tijeku usporednom s lijevom obalom Save, tek se u dva navrata ulijeva u Savu uz pomoć brojnih pritoka od kojih izdvajamo samo veće poput Kašine, Zeline, Črneca, Česme, Ilove i Pakre.

Tako možemo zaključiti da razina vodostaja Save diktira cjelokupni režim voda i do nekoliko desetaka kilometara širine na potezu od Zagreba do Stare Gradiške. Svako izlijevanje Save u prošlosti je izazivalo poplave u međuprostoru od Odre do Lonje u širini

od desetak kilometara. Naravno da su na ovaj problem, kada se osamdesetak metara široko korito pretvori u vodenu prepreku od deset kilometara, posebno morali obratiti pozornost svi koji su komunicirali ovim prostorom. Zbog slabe ocjeditosti tla to nisu bile kratke poplave već dugotrajna močvarišta koja su pogodovala rastu šuma, što se može razabrati iz brojnih toponima: Lug, Gaj, Šikara, Lisje, Krč, Krčevina, Lipovica, Brezovica, Topolovac, Topoljak, Hrasti, Hrastelnica, Brestovica, Bukovica, Bukovsko, Pogorelj, Verbje i mnogih drugih.

U antičkim vremenima, nizvodno od Zagreba u rasponu duljem od 200 km, postojala su svega tri nedvojbeno potvrđena prijelaza preko Save (Šćitarjevo, Sisak i Slavonski Brod), ali je i na tim mjestima prilazni put morao biti brižljivo izabran.⁷

Nesumnjivo je najznačajniju ulogu imao Sisak sa svojim čvorištem cesta.

Kad govorimo o Sisku, ipak nikako ne smijemo zanemariti i Kupu kojoj su najveće razlike vodostaja tu zabilježene više od deset metara. Kupa je zbog takvih hidroloških uvjeta plavna samo u luci Sisak, a za manje plovne objekte (drvarice) i do Pokupskog.⁸

Mora da je u prošlosti bilo mnogo manjih razlika u toj velikoj oscilaciji vodostaja Kupe jer inače neki dijelovi predantičkog i antičkog naselja u Sisku ne bi mogli egzistirati.

Na desnoj obali Kupe (Pogorelec), odnosno u koritu rijeke, odmah nizvodno od novog mosta u Sisku, nalaze se ostaci željeznodobnog sojeničkog naselja s kraja 6. na početak 4. st. pr. Kr.⁹ Pilotaža je gusto pobodena od čvršćih trupaca (oko 20 cm u promjeru) i horizontalno položenih dasaka i cijepanih trupaca. Nekoliko desetaka metara niže, iz ostataka raskopavanja "divljih skupljača", pored keltske keramike nađeni su 1989. godine i drveni piloti sličnih dimenzija. Dvanaest uzoraka datirano je dendrokronološki i svi pripadaju istom vremenu, a zadnji se izmjereni god može staviti u 40. g. pr. Kr.¹⁰

Oko dvije stotine metara nizvodno, otprilike na pola puta između dvaju sisačkih mostova, 1985. godine otkopan je u koritu Kupe veliki prostor s više stotina pilota zasutih ostacima polomljenih opeka i tegula.¹¹ Tom prilikom uzeto je i više desetaka uzoraka za dendrokronološku analizu koji pokazuju da su se piloti zakopavali u serijama, sukcesivno svakih nekoliko godina.¹² To potvrđuje da su se drvene konstrukcije u koritu rijeke obnavljale tijekom čitavog antičkoga razdoblja.

Kako je moguće postaviti sojeničko naselje iz starijeg željeznog doba ili građevine (industrijski pogoni) u keltsko i rimsko vrijeme u korito Kupe ako je vodostaj oscilirao i do deset metara. Vrlo je vjerojatno da su se učvršćenjem obala u novije vrijeme zatvorile veće prirodne retencije koje su regulirale visoke vode u Pokuplju pa je razina Kupe u Sisku bila ujednačenija. Može se pretpostaviti da ta oscilacija nije premašivala dva i po metra. Ujednačenost toka jamčila je sigurniju plovidbu, kako Kupom tako i Savom, i mnogo uzvodnije od Siska.

U polemikama koje se često vode o mogućem, znatno višem koritu, odnosno dnu rijeke, u antičkom vremenu u odnosu prema današnjem, priklonio bih se onima koji smatraju da se dno korita nije mijenjalo. Tome u prilog valja navesti činjenicu da je jedne zime prije nekoliko godina zbog izuzetno niskog vodostaja prilikom jaružanja Kupe

izbačen dio konstrukcije antičkoga vodovoda. Drvena je konstrukcija presijecala korito Kupe oko 150 metara nizvodno od rimskodobne pilotaže. Između vertikalno pobodenih stupova, promjera 25 do 30 cm, horizontalno je položena impresivna hrastova greda duga oko 5 m, a presjeka 60x60 cm. Greda je pažljivo otesana, a na gornjoj je strani nosila veliku olovnu cijev. Tako konstruiran prijelaz vodovoda preko rijeke vjerojatno je zahtijevao ukopavanje cijeloga sustava u korito.¹³ Prema situaciji poslije jaružanja bilo je vidljivo da horizontalna greda nije bila duboko ukopana u današnje korito, te da je ono u antičko vrijeme bilo niže cijeli bi sustav neprekidno bio izložen matici rijeke i o njega bi u nižim vodostajima zapinjali plovni objekti. Preostaje još mogućnost razmišljanja o višoj razini korita, ali to ne dozvoljava brojna drvena pilotaža i posebno ostaci horizontalnih greda i podova. Ti horizontalni ostaci nalaze se u prosjeku 30 do 40 cm duboko u mulju, što znači da su do te nivelete mogli spuznuti kada je popustila njihova veza. Na tim je mjestima zbog pilota razina mulja i pijeska nešto viša negoli na okolnim prostorima. Prema tome korito rijeke najvjerojatnije nije mijenjalo visinu.

Premda tri rijeke oplakuju Sisak, zacijelo zbog brojnih močvarišta u okolini, valjalo je posebno brinuti o pitkoj vodi. Trasa vodovoda nije precizno utvrđena, ali iz pisma V. Lapainea, iz 1880. godine, može se doznati osnovni smjer - Pračno, Mošćenica, Češko Selo, Petrinja, Taborište, Budičina, Klinac grad.¹⁴

Siscija je vodu dobivala na kaptadžama izvora sa sjevernih obronaka Zrinske gore. Sanirani su veći izvori na padinama iznad sela Hrastovica (u blizini crkve Sv. Duh), Budičina, Klinac (neposredno ispod utvrde Klinac-grad), kod željezničke stanice Kraljevčani, a najočuvaniji je trag vodovoda između selâ Donja Mlinoga i Čuntić, udaljen od Siska više od 20 km. Taj dio vodovoda ukopan je u zemlju, vrlo kvalitetno zidan opekom i hidrauličkom žbukom, a četvrtasti presjek ima šupljinu otvora 20 cm širine i 40 visine. Između spomenutih sela njegova se trasa proteže usporedo s rijekom Petrinjčicom, nekih desetak metara iznad njezina toka i kroza nj djelomično još teče voda. S probojem Petrinjčice kroz Zrinsku goru u hrastovičkim vratima provlači se tu i vodovod. Tu se spaja s ostalim kaptadžama, ali mu je izravni put prema Sisku zbog novoga lanca brežuljaka otežan pa skreće na sjever u široki obilazni put prema Petrinji, a s njenih rubova na istok prema Sisku.¹⁵

Premda leži u panonskom prostoru, neposredna okolina Siscije (odnosno Segestike), s obzirom na okolnosti vezane uz brojne vodotoke i močvare, nije mogla izdržavati svoje stanovništvo. Zbog toga se ono trajno moralo opredijeliti za korištenje udaljenijih resursa što se prije svega moglo odnositi na preradu i trgovinu. To, s obzirom na koncepciju grada, upućuje na jedno otvorenije središte.

O antičkim putovima za Sisak ili iz njega mnogo je više pisano no o samom Sisku, ali vrlo neujednačeno. Čini se da najproblematičnija cesta, ona izravno u Panoniju prema Mursi, barem što se tiče prijelaza preko Save i njezine trase kroz širu nizinu Lonjskoga polja do obronaka Moslavačke gore, nije nikada bila razlogom polemika.

Trasa komunikacije iz Tabule Peutingerianę od Siscije do Servicija već je vrlo rano, zahvaljujući nalazu pet rimskih miljokaza, precizno usmjerena obroncima banijskih brda od Mošćenice i Moštanice prema jugoistoku do Dubice na Unu.¹⁶ U sjajnoj studiji o ovoj cesti Bojanovski je locirao i prvu, ujedno i najproblematičniju staciju (u Tabuli nema oznake milijacije do nje) od Siscije za Ad Pretorij (Ad Praetorium), na gradinu Tuk u Baćinu na XXXIII milje od Siska, a sam Pretorij prebacio na desnu obalu Une u Suvaju 6 do 7 km uzvodno od Bosanske Dubice. Kraj Crkvine u Suvaji smiješta i riječno pristanište za pretovar robe.¹⁷

Bojanovski je vrlo iscrpno i precizno iznio svu problematiku i ostalih cesta prema antičkim izvorima, arheološkoj literaturi i situaciji na terenu i tako zaokružio prevladavajuće mišljenje o stacijama i trasama u neposrednoj okolini Siscije.¹⁸ S obzirom na velik opseg građe koju je autor obuhvatio u tom radu, ovdje će se naznačiti samo neki problemi vezani uz relaciju Tabule i It. Ant.

Cesta iz It. Ant. Siscia - Poetovio nije nakon lociranja Andautonije u Šćitarjevo izazivala ozbiljnijih rasprava. Trag joj se može pratiti zapadno od sela Dužica i Lekenik, a nastavak kroz sela Peščenica, Buševac, Vukovina¹⁹ do prijelaza na Savi kod Šćitarjeva.²⁰

Na cesti za Petovij preko Andautonije u selo Buševac²¹, južno od Velike Gorice, lociran je Ad Fines, koji nije na It. Ant., te se u njemu razdvajaju ceste za Emonu (preko Nevioduna) i Petovij. Položaj Ad Fines Bojanovski smatra plemenskom granicom "između Varciana i Andautonensium" koju je poštivala i rimska uprava.²² U raspravu o položaju ove stacije moramo uključiti i trase ostale dvije ceste jer je ona izravno ili neizravno vezana za njih.²³

Tabula

Emona, Acervone, Ad Praetorium (Latovicorum), Crucio, Noviodunum, Romula, Quadrata, Ad Fines, Siscia.

It. Ant.

Emona, Praetorium Latovicorum, Noviodunum, Quadrata, Siscia.

It. Ant.

Senia, Avendone, Arupium, Bibium, Romula, Quadrata, Ad Fines, Siscia.

Zadnje tri stacije prema Sisciji (Romula, Kvadrata /Quadrata/, Ad Fines) potpuno su identične na dvije različite trase. Ta podudarnost razlogom je dvjestogodišnjim polemikama među arheolozima. Izdvojila su se dva oprečna mišljenja u kojima se, s jedne strane, zastupa ideja o zajedničkoj trasi u tri posljednje stacije prije Siscije, odnosno da su podaci o cesti Senia - Siscia iz It. Ant. nepouzdana i zabunom prepisani s trase Emona - Siscia.

Prvo se mišljenje najbolje odražava u Kukuljevićeveu stavu: "Najveće brige zadavalo je mjesto Noviodunum. Budući da se oko grada Krškoga u Drnovu i Vihru našlo rimskih

starina i nadpisa, na kojih se spominje municipium Neviodunum, to su mnogi pisci taj Neviodunum proglasili za Noviodunum Itinerara.... Katančić prvi presieče čvor smetnja, dokazavši da su Noviodunum i Neviodunum dva različita grada, kao što bijahu i dvije različite ceste iz Ljubljane u Sisek.... Naime jedna u itinerarjih spomenuta preko Novioduna i, druga vojnička nespomenuta preko Nevioduna uz desni kraj Save.”²⁴ Kukuljević je smatrao da se ova prva cesta spajala s onom iz Senja i da od Romule zajednički vode u Sisak. Noviodunum je locirao u Starom Trgu ili Vinici na Kupi.

Bojanovski pretpostavlja da stanica Ad Fines pripada cesti Emona - Siscia te “da se radi o greški itinerara i kontaminaciji podataka dvaju komunikacija, one dolinom Save (Tab. Peut.) i ove iz Like (Itin. Ant.)”²⁵

Ipak, bez obzira na opći stav o pouzdanosti podataka Tabule za cestu Emona - Siscia i stava Bojanovskog da se terminima iz vodiča Ad Fines naznačavala granica lokalnih plemena, potrebno je iznijeti neke podatke. U Tabuli do prve stacije od Siscije prema Serviciju - Ad Pretorij - nema oznake milijacije. I to je podatak koji pokazuje da i Tabula ima nedostataka.

U izvanredno obrađenoj trasi ceste od Servicija do Salone, Bojanovski je osobitu pozornost posvetio prvoj staciji Ad Fines.²⁶ Razjašnjavajući natpis Dolabeline ceste (P. Cornelius Dolabella) “a colonia Salonitana ad fines provinciae Ilirici” (CIL III 3198=10156) gdje cestu dovlači do Save kod Servicija, Bojanovski uočava da taj natpis ne daje administrativnu već geografsko-etnografsku granicu Ilirika, a ta je po svojoj prilici završavala na Savi. Dobro je usporedio neke antičke izvore i zaključio “Prema tome imali bismo do Save Ilirik u užem smislu i Ilirik u širem smislu: Dalmacija i obje Panonije”.²⁷

Ad Fines je šesnaest rimskih milja udaljen od Servicija, odnosno Save, prema jugu i lociran u Laktaše na obroncima Kozare.²⁸ Vjerojatno se prema tome može zaključiti da preko obronaka Kozare ide prava administrativna granica između provincija Panonije i Dalmacije (Ilirika u užem smislu). Ostaje čudno da Bojanovski insistira na analogijama iz Galije, pa za njega Ad Fines obilježava granicu između lokalnih plemena Oserijata i vjerojatno Mezeja.²⁹

Ako od Save kod Servicija (Bosanska Gradiška) nakon 16 rimskih milja, na prvim obroncima planine Kozare, nailazimo na putu u Dalmaciju na Ad Fines, zašto tu situaciju ne bismo preslikali i u Sisciju? Od Save u Sisku na 21 rimsku milju (It. Ant.) nalazi se Ad Fines, kao prva stacija prema provinciji Dalmaciji na putu za Senj.

Lepeza cesta koja se otvarala nije nužno imala i lepezu izlaza iz Siscije. Zbog toga o cesti o kojoj se najmanje zna ima i najmanje nedoumica - onoj na istok u Panoniju. Postojala je samo jedna i samo jedan mogući izlaz - prijelazom preko Save. To bi morala, s obzirom na njezinu panonsku pripadnost, biti i njezina najznačajnija cesta, a njezin je završetak doslovno bio ključ u panonsku bravu. Naravno i njezin produžetak prema Dalmaciji, odnosno Senji, pridonosio je njezinu značaju. Svakako da u njoj valja gledati odraz komunikacija iz davnije prošlosti.

Magistralna cesta Akvileja, Emona, Siscija, Sirmij, kao civilna varijanta puta za istok iz Italije, isključivo je odraz gradnje rimske uprave koja postavlja cestu iza Save, u zaleđe vjetrometine Panonije, i nije imala predrimsku tradiciju. Tome u prilog govori i stav Bojanovskog o gradnji Dolabeline ceste "Salona ad fines provinciae Illyrici".³⁰ Na isti je način nastala trasa ceste iz It. Ant. Siscia - Poetovio, kao politički odraz rimskog pomicanja limesa sa Save na Dravu i Dunav. Ta vojnička cesta ubrzo postaje ključnom za gospodarski život Siscije, s izlazom na vojničko tržište limesa (industrija oružja, opreme i kovnica).

Budući da je ulaz u Sisciju bio vezan uz vodni režim okolnih tekućica, smatram da su se kasnije ceste, koje nastaju kao izraz rimskog osvajanja ili izgradnje vlasti: Siscija - Emona, Siscija - Sirmij i Siscija - Petovij, sve zajednički poslužile istim izlazom, onim tradicionalnim koji je spajao Panoniju i Dalmaciju, uvjetno govoreći put Siscija - Senija. Taj se zajednički izlaz već nakon nekoliko kilometara otvara u lepezu cesta. Na starim austrijskim topografskim kartama (1894. i 1914.) uočava se, jugoistočno od Petrinje, istočno od Generalova Brijega, Vukova Brda, Vasiljevića Glavice do potoka Moštаницe, kroz šumu Kotar, cesta s oznakom Römerstrasse. Taj je smjer paralelan sa zamišljenom crtom Emona - Servicij, odnosno sa Savom, te bi bio okomit na izlaznu cestu iz Siscije. Udaljenost od Siscije do ove trase iznosila je 7 do 8 kilometara. U produžetku je ta cesta mogla prijeći Kupu, istočno od Petrinje, odnosno ušća Petrinjčice, i dalje niskim brežuljcima ravno na sjever do eventualnog razdvajanja ceste za Emonu i Petovij. Tako se, nakon izlaska iz Siscije i putovanja od 4-5 rimskih milja, udari na čvorište od barem pet cesta od kojih su četiri zabilježene u rimskim vodičima i ne bi se trebalo čuditi da je netko mogao međusobno pobrkati i njihove stacije. Kao očiti dokaz tome u prilog može poslužiti i ispuštanje oznake milijacije na Tabuli za udaljenost Siscia - Ad Praetorium.

Krene li se od potoka Moštаницa uzvodno na zapad, u selu Moštаницa, odvojak Donja Moštаницa, u komunikaciji koja je provedena kroz tvrdo dno korita dadu se naslutiti brojni piloti. Ti su piloti zbog erozije počeli izvirivati iz vode pa ih je lokalno stanovništvo moralo sustavno potpiljivati da ne bi smetali na putu. Masivni hrastovi piloti, kako ih opisuju, podsjećaju na one iz korita Kupe u Sisku. Ovdje su se odvajale trase za Servicij i Seniju. Nastavimo li dalje na zapad, slijedi uspon na plato iznad sela Gornja Budičina preko kojega prolazi put, odmah ispod kote Leskovac (375) i danas velikoga kaptiranog izvora, što ga ovdlašnji stanovnici zovu rimski. Zbog opsežnih radova na novom vodovodu ne primjećuju se tragovi rimske kaptaze, ali stotinjak metara na zapad uz rimski se put nalaze ostaci nevelike rimskodobne građevine kojoj se izrazitiji tragovi naslućuju u dimenzijama 20x10 m. Vidljivi su brojni ostaci opeke i tegula. Premda je ovaj položaj udaljen 15 kilometra zračne linije od Siscije, s njega se izuzetno dobro mogao nadzirati grad i njegovo zaleđe. Još bolju poziciju zaposjeda nekoliko stotina metara sjeverno, na istom platou, srednjovjekovna utvrda Klinac-grad na koti 331. Svuda se oko njega nalaze brojni keramički i metalni ostaci pa se tu može locirati i velika halštatska gradina. Dalje na zapad slijedi strmi silazak u dolinu Petrinjčice kod sela Donja Mlinoga, s već

spomenutim najudaljenijim ostatkom trase siscijskoga vodovoda. Tu je trasa ceste presijecala vodovod i Petrinjčicu i njezinom lijevom stranom nastavila do sela Jabukovac. Cesta je djelomično vidljiva u njivama. U selu Jabukovac na jednoj uzvisini obrasloj šikarom nalazi se gomila kamenoga materijala i masivni temelj jedne okrugle kule. Premda je to mjesto čak 13 km udaljeno od Petrinje, mnogi smatraju da je to ona srednjovjekovna Petrinja kojoj je još Bela IV dao povelju slobodnoga kraljevskoga grada.

U nizini ispod spomenute ruševine nalazi se položaj Crkvine s kojeg je tridesetih godina ovog stoljeća prota R. Jakšić od seljaka dobio figurinu brončanog Lara visine 10,5 cm.³¹ Tom je prilikom zapazio i nekoliko obrađenih kamenih blokova na kojima su se nazirali tragovi slova.

Nekoliko kilometara jugozapadnije nalazi se halštatska gradina u selu Šušnjar.

Od Donje Mlinoge trasa ceste proteže se smjerom sjever-jug dolinom Petrinjčice i udara ravno u klanac između Anđeline Kose, na zapadu, i Šamarice, na istoku. U selu Mali Gradac Mala se Petrinjčica spaja s Velikom koja dolazi s juga. Njezino korito, koje ovdašnji stanovnici nazivaju Grčki jarak, najkraći je put u srce Zrinske gore preko koje se izlazi na Unu.

Odvojkom u smjeru zapada udara se na prostranu gradinu Budim (kota 349). Keramički nalazi pripadaju starijem i mlađem željeznom dobu. Tu se vide i opsežniji fortifikacijski zemljani radovi. Na blagu zaravan s jedne strane gradine mogli bi se odnositi podaci učitelja Vjekoslava Dukića³² koji svjedoče o izoravanju opeke, željeza, do 30 cm dugačkih olovnih cijevi i bakrena novca. Ti se podaci odnose na neku, najvjerojatnije antičku, građevinu jer je srednjovjekovna utvrda u istom selu prilično udaljena od tog mjesta. Ta gradina štiti dva moguća prijelaza preko Zrinske gore, onaj kroz "Grčki jarak" i drugi, preko Brestika, na selo Ljeskovac. U privatnim zbirkama koje potječu s ova dva mjesta može se naći arheološkoga materijala iz kasnoga brončanog i starijeg željeznog doba.

Dade se zaključiti da su antički ostaci u Malom Gradcu najjužniji na trasi rimske ceste prije ulaska u Zrinsku goru.

Odavde trasu ceste možemo pratiti ravno na zapad. Prvi je izravni dokaz udaljen oko 4 km zapadno uz crkvu u selu Dragotina. Tu je jedan stari grob pokriven pretesanim blokom rimkog miljokaza koji je 1900. godine izvučen prilikom obnove crkve. Natpis je srećom većim dijelom sačuvan, a nestala su samo početna slova u svakom redu. Učitelj Đ. Rožić javlja u pismu J. Brunšmidu 1900. da je u obnovi iz temelja stare crkve osim miljokaza izvučeno i mnogo rimske opeke, velikih kamenih blokova i "ogromni kamen s dva lika u basreljefu. Raspoznaju se dobro glava, vrat i prsa." U Brunšmidovoj bilješci stoji "rimski nadgrobni spomenik s poprsjima pokojnika".

Na miljokazu se jasno vidi oznaka milijacije, od Siscije XIII, ali je Brunšmid s pravom uočio da je u širini preklešavanja početnih slova svakog retka mogao vrlo lako biti izbrisan i jedan X.³³ To bi značilo da taj ogromni kameni blok, visok 210 cm i težak više

od jedne tone, nije na ovo mjesto donesen, već da je stajao in situ. Udaljenost od 23 rimske milje odgovara stvarnoj udaljenosti od Siscije.

V. Hoffiller je zabilježio kazivanje učitelja Vjekoslava Dukića o građevini načinjenoj od rimske opeke, dimenzija 40x10 m, na koti 250, u selu Dabrina oko 4 km zapadno od Dragotine.

Protegnemo li smjer na zapad od Malog Gradca preko Dragotine i Dabrine, put izlazi ravno u Topusko. Ovom trasom Topusko je nešto više od 50 km udaljeno od Siska, što bi odgovaralo udaljenosti od 35 rimskih milja, dakle upravo toliko koliko je na It. Ant. Kvadrata udaljena od Siscije, a tom trasom poslije miljokaza u Dragotini (X)XIII u Mali Gradac pada stacija Ad Fines (XXI rimska milja). Time se može dokazivati da je granica rimskih provincija Panonije i Dalmacije, Ilirika u užem smislu, prolazila vrhovima Zrinske gore i protezala se preko Une na Kozaru, gdje se na izlazu važne ceste u Panoniju opet nalazi drugi Ad Fines.

Ideju Bojanovskog, da je "do koruptele Antoninova itinerara došlo kontaminacijom (nekritički spajanjem elemenata raznog porijekla) podataka s jedne na drugu prugu"³⁴, mogli bismo, u ovom dijelu trase, pripisati Tabuli. Kukuljević je Kvadratu locirao u Steničnjak, Kamensko ili Degoj, a Ad Fines kod Međurače, sjeverno od Gore, ali za Topusko izjavljuje: "U Topuskom izkopaše dapače prije nekoliko godina i stup od milja, s naznačenom daljinom od Oglaja sa 168 ili 188 rimskih milja. Sad je i toga stupa žalibože nestalo."³⁵

Zbroji li se udaljenost svih stacija It. Ant. od Akvileje uz obalu do Senije pa u unutrašnjost do Siscije, iznosi ta duljina 213, odnosno do Kvadrata 178 rimskih milja.³⁶ Ostaje problem zašto Kukuljević nije pretpostavio mogući dodatak samo jednog X umjesto XX, pa bi udaljenost na miljokazu Aquileia - Quadrata potpuno odgovarala udaljenosti na It. Ant. Međutim, mnogo je važniji podatak da je u Topuskom nađen miljokaz koji ima izraženu udaljenost do Akvileje, što znači da se ono nalazilo na važnoj i izravnoj komunikaciji, jer bi inače bila zabilježena udaljenost samo do prvog većeg središta na značajnijoj komunikaciji.

Bez obzira na tu formalnu vezu izraženu u miljama, komunikacija od Siscije do Malog Gradca i dalje na jug u Zrinsku goru, suština je egzistencije Siska.

Prelaskom sljemena Zrinske gore, samo 5 km južnije od Malog Gradca, otvara se put na Unu i dalje preko Bihaća u središte Dalmacije.

Jugozapadni dio Zrinske gore, Trgovska gora, velik je rudonosni potencijal, a tvorio je cjelinu s onim na Sani, Japri i Uni u sjeverozapadnoj Bosni.³⁷ Izuzetno značajne *officinae ferrariae* uz Japru i Sanu³⁸ nadopunjuju se uz željeznu rudu i obojenim kovinama (bakar, olovo i srebro) na području Zrin, Čatrnja, Srebrenjak te Gradski potok, na Trgovskoj Gori.³⁹

Čitav je ovaj kraj pod dominantnom kontrolom gradine Osječenica u selu Gorička južno od Zrinske gore, neposredno uz trasu koja dolazi iz Malog Gradca.⁴⁰ Ta gradina, sa svojim dugim kontinuitetom naseljavanja, od vremena ranog brončanog doba do kraja

antike, južni je pandan na prilazu Zrinskoj gori gradini u Malom Gradcu. Usvojimo li stav⁴¹ da dio žrtvenika⁴² iz Goričke predstavlja carinski natpis, tada je neprijeporno da se južno od toga položaja nalazimo u rimskoj provinciji Dalmaciji. Tako se na najkraćem putu od Siscije prema rudnicima mora proći kroz Mali Gradac (pretpostavljeni Ad Fines s panonske strane), doći na vrh Zrinske gore (kao granicu) i spustiti na jug do Goričke gdje je mogla biti carinska kontrola s druge strane granice (ona u Dalmaciji).

Ta je granična komunikacija mnogo starija od rimskih vremena i oduvijek je bila vezana za naselja u Sisku pa se moglo činiti da, zbog rimske uprave nad rudonosnim područjem stacioniranim u Sisciji, i ovaj kraj pripada Panoniji.

Značaj predrimskog naselja iz starijeg željeznoga doba na položaju Siska imao je svoju egzistenciju zahvaliti toj komunikaciji, a keltska je Segestika (Segestica), osobito potencirala ovu trasu. U Goričkoj su, kao slučajni nalazi, nađene dvije noričke tetradrahme i jedan rimski republikanski denar iz 84. g. pr. Kr.⁴³, što govori o zajedničkoj cirkulaciji oba novca⁴⁴, ali i keltskoj vezi s tim područjem.

Vrlo je vjerojatno da se u rimsko vrijeme, zbog naraslih potreba za željezom, otvara i komunikacija rijekama (Kupa, Sava, Una, Sana i Japra) te je na tu stranu skrenula i glavna tranzita. Možda je upravo u Pretoriju (Suvaji), gdje se prema Bojanovskom organizirao pretovar tereta⁴⁵, nalazila i carinska ispostava (portorij) gdje je uz korito Une nejasna granica između Panonije i Dalmacije.

U gospodarstvo Siscije uključila se sada i čitava trasa uz Unu, od Sane i Japre do ušća Save. Cjelokupni sustav metalurških radionica uz Unu radio je za tržište Siscije. Tome u prilog ide i skupni nalaz nizvodno od Dubice, nedaleko jedne antičke građevine, od 97 željeznih ingota teških u prosjeku 4,40 kg. Rijekama je u Sisciju dopremano željezo i gotovi proizvodi, a u obrnutom je smjeru čak do Japre stizala, uz ostale proizvode, i opeka iz Siscije.⁴⁶

Nalaz opeka s istim znakom zabilježen je uzvodno Savom na sjever u Drnovu.⁴⁷

U prometnom je smislu položaj Siscije (Segestike) izuzetan i njezin je značaj nadjačavao čak i ne baš osobito povoljan pristup gradu. No, u nesigurnim vremenima ta se poteškoća mogla iskoristiti u obrambene svrhe. Prijelaz preko Save u Sisciji najvažnija je tradicionalna veza Panonije i Dalmacije koja je u rimsko vrijeme prerasla u čvorište cesta. Komunikacija kroz Zrinsku goru vezala je rudonosna područja obojenih metala Trgovske gore i željezne rude oko Une, Sane i Japre s preradom u predantičko i antičko vrijeme u Segestiki (Sisciji). Kako raste potreba na limesu za oružjem i opremom, raste značaj i ceste Siscija-Petovij, ali i vodeni put rijekama Kupom, Savom, Unom, Sanom i Japrom do rudnika i pogona za preradu željezne rudače. Na putu iz It. Ant. Siscia-Senia, i pored opće sumnje arheologa u točnost zabilježenih stacija, može se Ad Fines (udaljen 21 rimsku milju od Siscije) locirati u Mali Gradac, a Kvadratu (14 rimskih milja dalje) u Topusko.

POPIS KRATICA

Djela CBI	Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
Godišnjak CBI	Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
Izd. HADa	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb-Split-Pula
Rad JAZU	Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
RGO	Radovi Geografskog odjela, Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

BILJEŠKE

- 1 Mocsy, 1974, 34
- 2 Miller, 1916, 453-452
- 3 Riđanović, 1993, 172
- 4 Šterc, 1979, 47
- 5 Šterc, 1979, 49
- 6 Riđanović, 1993, 173
- 7 Bojanovski, 1984, 82. "Mogućnost je postojala u Bosanskoj Gradiški gdje se uz desnu obalu nalaze sprudovi koji olakšavaju prijelaz brodom, skelom ili lađama".
- 8 Riđanović, 1993, 174
- 9 Iskopavanje izveo Gradski muzej u Sisku 1992. godina, a za dataciju zahvaljujem N. Majnarić- Pandžić
- 10 Za ovaj podatak zahvaljujem P. I. Kuniholmu, voditelju Dendrokronološkog laboratorija na sveučilištu Cornell, SAD
- 11 Arheološke radove vodila M. Šmalcelj.
- 12 Prema neobjavljenim podacima P. I. Kuniholma
- 13 Zahvaljujem P. I. Kuniholmu za datiranje vodovoda (posljednji izmjereni god na nosivoj gredi) u 71. g. n. e., u vrijeme Flavijevaca
- 14 U pismima povjerenika u VHAD iz 1880. ing. V. Lapaine spominje 21 kameni nosač vodovoda (s osnovama 2x2 m) uz cestu u blizini sela Pračno.
- 15 Na početku sisačke zaobilaznice u Petrinji ostaci dva nosača za luk vodovoda koji je kroz taj močvarni kraj podignut iznad zemlje
- 16 Brunšmid, 1898, 195-199
- 17 Bojanovski, 1983 b, 215
- 18 Bojanovski, 1984, 154-156, 229
- 19 Klemenc, 1938, 111
- 20 Vikić-Belančić, 1981, 143
- 21 Klemenc, 1952/53, 86, Bojanovski, 1974, 44
- 22 Bojanovski, 1974, 44
- 23 Miller, 1916, LXI i 453-462

- 24 Kukuljević, 1873, 130-131
- 25 Bojanovski, 1974, 44
- 26 Bojanovski, 1974, 42-45
- 27 Bojanovski, 1974, 43
- 28 Bojanovski, 1974, u tabelarnom pregledu mišljenja raznih istraživača koji su ubicirali Ad Fines
- 29 Bojanovski, 1974, 45; Bojanovski, 1976, 311-312
- 30 Bojanovski, 1974, 43
- 31 Veličković, 1972, 56. U kataloškoj jedinici 82 stoji: Inv. 2785/II Jabukovac (Srbija), ali nalaz je iz Jabukovca (Hrvatska)
- 32 Zahvaljujem Arheološkom muzeju u Zagrebu na uvidu u arhiv pisama muzejskih povjerenika s kraja prošlog i početka ovog stoljeća i Brunšmidovih i Hoffillerovih pisanih komentara.
- 33 Hoffiller, 1938, 279, br. 608
- 34 Bojanovski, 1984, 229
- 35 Kukuljević, 1873, 131
- 36 Miller, 1916, 273-274
- 37 Pašalić, 1954, 58. Navodi mišljenje ing. Kubijasa da na Japri ima oko milijun tona antičke troske s velikim sadržajem željeza (oko 50%) i mangana (2-3%). Sergejevski, 1963, 86-102, Basler 1977, 167-168 i Bojanovski, 1983a, 119-130.
- 38 Bojanovski, 1972, 42 i Bojanovski, 1983a, 119
- 39 Bošković, 1991, 22-23
- 40 Durman, 1991, 93
- 41 Dušanić, 1977, 64-65, bilj. 21 i Bojanovski, 1984, 229
- 42 Brunšmid, 1906/7, 130-131; CIL 3.1. 3937=10821, Nr. 524, str. 501
- 43 Zahvaljujem M. Šegvić na dataciji (Avers A. ALBINUS S. F., L. METELLUS, C. MALLEOLUS)
- 44 Kos, 1986, 24
- 45 Bojanovski, 1984, 166
- 46 Basler, 1977, Tab. XVII/3
- 47 Petru, 1990, 90

POPIS LITERATURE

Basler 1977	Đ. Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, GZM, S. serija sv. XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, str. 121-216
Bojanovski 1972	I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, IX, Muzej Istočne Bosne u Tuzli, Tuzla 1972, str. 37-52
Bojanovski 1974	I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela knj. XLVII, CBI, Knj. 2, Sarajevo, 1974
Bojanovski 1976	I. Bojanovski, Toponim Ad Fines (Itin. Ant., Tab. Pent.) i njegova značenja, Godišnjak, knj. XIII, CBI, Sarajevo, 1976, str. 311-321
Bojanovski 1983a	I. Bojanovski, O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni - Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani, Zbornik, Knj. I, Arheološka problematika zapadne Bosne, Arheološko društvo BiH, Sarajevo, 1983a, str. 119-130

- Bojanovski 1983 b I. Bojanovski, *Praetorium fundi u Suvaji kod Bosanske Dubice*, Zbornik, Knj. I, Arheološka problematika zapadne Bosne, AD BiH, Sarajevo, 1983b, str. 211-216
- Bojanovski 1984 I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u urimskoj provinciji Dalmaciji, IV, Godišnjak, knj. XXII, CBI, Knj. 20, Sarajevo, 145-265
- Bošković 1991 D. Bošković, *Mineralne sirovine, Dvor na Uni, Dvor na Uni, 21-27*
- Brunšmid 1898 J. Brunšmid, *Rimska cesta iz Dubice u Sisak*, VHAD, N.S. III, Zagreb, 195-199
- Brunšmid 1906/7 J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, VHAD, N.S. IX, Zagreb
- Durman 1991 A. Durman, *Prilog za rekonstrukciju najranije povijesti, Dvor na Uni, Dvor na Uni, 89-94*
- Dušanić 1977 S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, Aufstieg und Untergang der römischen Welt*, Berlin - New York
- Evans 1971 A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and September 1875*, Arno Press & The New York Times, N. York
- Hoffiller 1938 V. Hoffiller u B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien I*, Zagreb
- Klemenc 1952/3 J. Klemenc, *Teodosijev pohod proti Maximusa iz Siscije do Petovija*, ZČ "Kosov zbornik", 6-7
- Klemenc 1938 J. Klemenc, *Archäologische Karte von Jugoslawien*, Blat Zagreb, Zagreb
- Kos 1986 P. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. - A.D. 1000*, Situla 24, Ljubljana
- Kukuljević 1873 I. Kukuljević Sakcinski, *Panonija rimska*, Rad JAZU, Knj. XXIII, 86-138
- Miller 1916 K. Miller, *Itineraria Romana*, Strecker und Schröder, Stuttgart
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, Routledge & Kegan Paul, London and Boston
- Pašalić 1954 E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM, N.S. sv. IX, 47-75
- Petru 1978 S. i P. Petru, *Nevidunum*, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana
- Petru 1990 S. Petru, *Nevidunum - Drnovo*, Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo, N. Mesto
- Riđanović 1993 J. Riđanović, *Hidrogeografija*, Školska knjiga, Zagreb
- Sergejevski 1963 D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM, N.S. sv. XVIII, 86-102
- Šterc 1979 S. Šterc, *Osnovne fizičkogeografske karakteristike savskog porječja između Radeča i Siska*, RGO 14, 47-59
- Veličković 1972 M. Veličković, *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju, Antika IV*, Narodni muzej Beograd, Beograd
- Vikić 1981 B. Vikić Belančić, *Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba*, Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, Izd. HADa, sv. 6, Zagreb, 119-154

S u m m a r y

ON GEOSTRATEGIC LOCATION OF SISCIA

In terms of traffic routes the location of Siscia was exceptionally favourable so that its importance surpassed the drawbacks caused by rather inconvenient access to the town.

In turbulent times, however, this disadvantage benefited the town's defense. The Sava river crossing in Siscia was the most important traditional connection between Panonia and Dalmatia which, in Roman times, grew into a multiple road intersection.

The communication across Mount Zrin (with possible location of Ad Fines in Mali Gradac) connected the regions of Mount Trgovi, rich in non-ferrous metals, with the iron deposits around the Una, Sana and Japra rivers. Those metals, particularly the iron, were in pre-Roman and Roman times processed in Segestica (Siscia). With the growing demand for arms and other military equipment on the frontier, the road Siscia-Poetovio gained in importance, as well as the water-way along the Kupa, Sava, Una, Sana and Japra rivers which, on the other hand, led to the iron mines and manufactures. In spite of the often expressed doubt among archaeologists concerning the accuracy of the "stations" on the route Siscia-Senia, marked in the *Itinerarium Antonini*, the author locates Ad Fines (21 roman miles away from Siscia) in Mali Gradac, and Quadrata (14 Roman miles further) in Topusko.

Translation: M. Bratanić

